

УДК 159.9:316.6

Блинова О. Є.

доктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної та соціальної психології
Херсонського державного університету

КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У НЕСТАБІЛЬНІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються наукові підходи до визначення кризи ідентичності особистості, її особливості у період соціокультурної та економічної трансформації суспільства.

Ключові слова: соціальна нестабільність, особистісна ідентичність, соціальна ідентичність, криза ідентичності.

У період трансформації українського суспільства, заповнення інформаційного простору особливої актуальності набувають завдання вивчення механізмів пізнання взаємодії соціального середовища і особистості. Швидкість, з якою відбувається процес переоцінки історичних знань, теорій, подій минулого нашої держави і народу в складних умовах економічного реформування та політичної нестабільності, справляє глибокий вплив на свідомість людини, істотно ускладнюючи процеси її соціалізації, спонукаючи до пошуків найбільш стійких соціальних образів, символів, еталонів, зразків для самоототожнення.

Аналізуючи психологічні особливості соціального пізнання, Г. М. Андреева акцентує увагу на тому, що такий важливий механізм пізнання, як категоризація, містить як передумову ідею стабільності, тобто категорії і виникають саме як фіксація певних стабільних взаємозв'язків у навколишньому середовищі. Враховуючи той факт, що реальні соціальні процеси містять поряд з періодами відносної стабільності й етапи гострої дестабілізації, варто розглянути питання про те, яким чином відбувається людське пізнання та самопізнання саме в соціально нестабільні часи. Соціальна нестабільність — це непогодженість соціальних процесів, відсутність збігу їх у різних сферах соціального життя й суспільства в цілому (Л. Е. Орбан-Лембрик).

Наш час передбачає варіативність економічних і соціальних рішень, тому він є надзвичайно важким для сприймання масовою свідомістю й тим більше для сприймання та пізнання окремою особистістю. Можна виокремити особливості сприймання людиною нестабільного суспільства (Г. М. Андреева) [1]: абсолютна невизначеність ситуації, що унеможливорює найближчий прогноз власної долі, кар'єри; почуття тривоги, розгубленості, неготовності жити і працювати за нових умов; уявлення про те, що будь-який контроль у суспільстві відсутній; сприймання нових механізмів соціальної регуляції як неефективних; відсутність впевненості в тому, що від рядової людини щось залежить; почуття негативізму, незадоволеності;

на фоні осмислення й переосмислення ситуації виникнення стану когнітивного дисонансу у зв'язку з невідповідністю уявлень і очікувань, що вже склалися в людей, реальним змінам соціальної дійсності; незнання людьми критеріїв оцінок нових способів соціальних дій і вчинків.

Серед найзагальніших соціально-психологічних проблем, котрі постають на шляху індивідуальної і масової свідомості, необхідно звернути увагу перш за все на глобальну ломку соціальних стереотипів і зміну системи цінностей. Злам стереотипів у масовій свідомості відбувається не просто й часто сприймається окремими групами людей як крах ідеалів, втрата смислу життя. Система цінностей характеризується появою нового набору затребуваних суспільством ціннісних орієнтацій, новою ієрархією цінностей.

Аналізуючи процес соціального пізнання в нестабільний період розвитку суспільства, Г. М. Андреева виокремлює низку показників, які найгостріше характеризують суперечливість історичного процесу на етапі радикальних перетворень [1]. Серед них важливе місце займає криза соціальної ідентичності особистості, котра окреслюється як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі й цінність.

Метою дослідження є аналіз наукових психологічних підходів до визначення змісту та характеристик феномену кризи ідентичності особистості.

Окреслення змісту та структури поняття «ідентичність» ґрунтується на багатих наукових традиціях різних галузей знання щодо визначення сутності феномену людини, розуміння її самобутності та унікальної природи, тому основні ідеї можна простежити в працях класиків філософії, антропології, соціології, психології. Філософське тлумачення становлення та розвитку особистості виявляється у працях І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, М. Хайдегера, А. Шопенгауера, серед вітчизняних науковців — М. М. Бахтіна, В. С. Біблера, А. Ф. Лосева, М. К. Мамардашвілі. У працях антропологічного напрямку сутність людини розглядали М. Бубер, Л. Леві-Брюль, М. Мід, Ж.-П. Сартр, П. Тейяр де Шарден.

Соціологи визначають ідентичність як комплекс ролей, соціальних статусів, що організовані у відповідності із вимогами соціальної системи. Тобто суспільство, соціальні інститути є основними категоріями оформлення поняття ідентичність. Саме у соціології активно досліджувалася тема особистісної і соціальної ідентичності, а також проблеми впливу соціального середовища на механізми ідентифікації (праці Е. Гідденса, І. Гоффмана, І. С. Кона, Дж. Міда, С. Московічі, Т. Парсонса, В. О. Ядова та ін.).

У психології ідентичність найчастіше розглядається як суттєвий психічний феномен, що уможливорює взагалі існування особистості, характеризується динамічною постійністю та зазнає трансформації впродовж життя індивіда. В західній психології проблему ідентичності вирішували А. Адлер, М. Борневасер, Дж. Бьюдженталь, У. Джеймс, Е. Еріксон, Д. Марсія, Дж. Мід, Г. Теджфел, Дж. Тернер, З. Фрейд, К. Хорні, Б. Шефер, Б. Шледер, К. Юнг та ін.; у радянській та вітчизняній — І. В. Антонова, Л. С. Ви-

готський, П. І. Гнатенко, М. В. Заковоротна, В. Л. Зливков, Н. Л. Іванова, Ю. Л. Качанов, І. С. Кон, К. В. Коростеліна, В. С. Малахов, В. С. Мухіна, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Павленко, Т. М. Титаренко, Л. Б. Шнейдер та ін. [3; 5; 6; 7; 9; 10; 11; 13].

В умовах економічних, політичних та соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства відбуваються зміни уявлень особистості про себе та світ, тобто надзвичайно актуалізується проблема особистісної та соціальної ідентифікації людини, що виявляє себе у формі кризи ідентичності.

Змінювання (або трансформація) ідентичності відбувається, коли людина потрапляє в нові соціальні умови, у зв'язку з чим уявлення особистості про себе, про світ, про своє становище у соціальному світі перебудовується та з'являється нова ієрархія соціальних ідентичностей. Цей процес реалізується під впливом різних чинників: вступ людини до нової групи, формування нових зовнішніх груп, зміна статусів груп, виникнення протиріч між групами тощо.

Будь-яка система, що еволюціонує, наприклад, система ідентичності, рухається у бік усталеного стану. Якщо в результаті зміни соціального оточення на перший план виходить і стає провідною раніше не актуалізована ідентичність, відбувається перебудова усередині всієї системи ідентичностей. Якщо на передній план виходить одна з базових ідентичностей, зміни в системі менш суттєві, тому що зв'язки усередині базисних ідентичностей більш стабільні і сильні. Якщо провідною стає одна з короткочасних ідентичностей, асиметрія стає значною і потрібен час і значна перебудова в системі ідентичностей, щоб система прийшла до стану стійкої рівноваги. Отже структура ідентичності складна, багаторівнева, цілісна і містить актуальні і неактуальні, значущі та незначущі, стрижневі (базисні, домінуючі і стійкі у часі) і локальні (ситуативні — варіативні) ідентичності.

Процес ідентифікації особистості може відбуватися повно і гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами ототожнення, а може перебігати складно і дискомфортне. На думку Л. І. Анциферової [2], процес ідентифікації ускладнюється, якщо особистість перебуває в життєво невизначених ситуаціях.

Втрата ідентичності призводить до ціннісної деструкції, неузгодженості цінностей або їх повної втрати — аномії, що особливо небезпечно в масштабах нації, суспільства, оскільки такий стан є ґрунтом і соціальних деструкцій. Втрата ідентичності заперечує здатність розуміти та знаходити істинні буттєві смисли, не припускаючись прийняття повної індивідуалізації людини та, одночасно, безсилля суспільства. Як підкреслює В. Хьосле, «будь-хто, бажаючи зрозуміти сучасний світ, не зможе досягнути своєї мети, не зрозумівши логіки кризи ідентичності» [12, с.112].

Процес переоцінки та відбору ідентичностей відбувається протягом життя людини, набуваючи особливої значущості у періоди складних соціальних змін. Люди починають усвідомлювати «непридатність», неефективність старих переконань, норм і цінностей, у той же час нові цінності є

ще несформованими, що призводить до почуття розгубленості та невизначеності.

Під кризою ідентичності розуміється періодично повторюване протягом життя гостре, обмежене в часі, суб'єктивне переживання неможливості реалізації життєвих цілей, завдань, планів. Такі переживання «блокують» можливості й ресурси особистості, позбавляють її на деякий час здатності протистояти ситуації, що призводить до втрати контролю над нею, над своїми емоціями, поведінкою та діяльністю. Дефініцію «криза ідентичності» розуміють як нелінійний нерівномірний розвиток переживання цілісності буття, втілення своєї «самості», реалізованості власної «Я»-концепції [13].

Ідентичність є гомеостатичною системою, що прагне до збалансованої узгодженості соціальних та особистісних аспектів: якщо збільшується прояв особистісних компонентів, це підсилює індивідуалізованість життєвих практик, але одночасно може призвести до конфліктів із соціальними інститутами; з іншого боку, стійке превалювання соціального полюсу й критичне зменшення представленості індивідуальної ідентичності може призвести до кризи особистості, пов'язаної із втратою самості.

Можливі варіанти подолання кризи ідентичності описуються як конструктивні (гармонійні) та деструктивні (дисгармонійні). Як правило, у визначенні поняття «криза» підкреслюються наступні моменти:

- неузгодженість між реальною та ідеальною ідентичністю;
- конфлікт між сформованою конфігурацією елементів ідентичності і відповідним способом «вписування» себе в оточуючий світ;
- невідповідність поведінки нормативним вимогам соціального середовища;
- руйнування умов можливості цілісного сприйняття суб'єктом себе як аутототожної особистості;
- втрата біографії [6].

Водночас криза — це момент розвитку, зміни, критичний період підвищеної чутливості зростаючих потенцій, антагоністичне джерело формування пристосованості до соціального середовища.

У соціологічних дослідженнях звертається увага на протиріччя розвитку сучасного суспільства та їх вплив на ідентифікацію людини. Зокрема виявлено тенденції, що ведуть до зростання в структурі ідентичності елементів спонтанності, фрагментарності, випадковості. До цих тенденцій належать: зростання значущості розвитку суб'єктивного світу людини, «авторство людини на власну особистість» (Ф. Ю. Василюк); зміна способів побудови процесу соціальної ідентифікації — на зміну традиційному принципу відносин індивіда та соціальних інститутів, на перше місце виходить процес дезінтеграції й опору індустріальним соціальним інститутам, бюрократії, належності до національної держави, суто ринковим відносинам, невизначеностям глобальної економіки і масової культури.

Серед соціальних причин, які породжують ситуацію «ідентифікаційної невизначеності», виокремлюються зміни в статусних структурах і позиціях соціальних груп, що виникли у пострадянський період; становлення ринкової економіки, що послаблює почуття захищеності та спонукає

шукати власний індивідуальний шлях виживання і реалізації; «системна криза суспільства», що створена суперечливими тенденціями в розвитку українського суспільства (глобалізацією та, одночасно, національно-етнічним і державним відокремленням, орієнтацією у своїх перевагах на Захід і на Схід). Особливо А. С. Зубенко підкреслює такий чинник, як вузький спектр застосовуваних ідентифікаційних практик. На її погляд, сьогодні в Україні в основному використовуються дві таких практики: консервативно-ретроспективна модель, що спирається на ідентифікацію з власною історією і народною культурою, і практика орієнтації «на інших» шляхом ототожнення з демократичними «розвинутими» країнами Заходу.

У психології життєвого шляху, яка виникла у радянській психологічній науці в руслі подійно-біографічного підходу, розглядається поняття «події життєвого шляху», тобто поворотного, зламного, кризового етапу, на якому особистістю приймаються важливі рішення на тривалий час (Б. Г. Ананьев, Л. Ф. Бурлачук, Ф. Ю. Васильюк, С. Л. Рубінштейн). Такі поворотні моменти позначаються різними дослідниками як «кризи» (Е. Еріксон, Дж. Марсія), «критичні ситуації», «складні життєві ситуації» (Л. І. Анциферова), «біографічні події» (О. О. Кронік).

Коли людина визначає себе, вона застосовує процеси ідентифікації / відчуження для цілей категоризації та самокатегоризації. Збереження балансу між ідентифікацією та відчуженням у конкретних історичних умовах формування індивіда, на думку Л. Б. Шнейдер, забезпечує найбільш гуманне ставлення індивіда до іншого індивіда в системі «Я» — «Інший» [13, с. 34].

При порушенні балансу процесів ідентифікації / відчуження мова йде про кризу ідентичності. Ідентифікаційні процеси переважають у знайомих, звичних, стабільних ситуаціях, навіть у крайніх випадках, коли почуття тотожності явно виражається, що забезпечує внутрішню безпеку і спокій, людина намагається зовсім уникати нових людей, невизначених ситуацій, незнайомих видів діяльності. Проте почуття індивідуалізації та самодостатності є «розмитим», нечітким, тобто Л. Б. Шнейдер зауважує, що людина здатна назвати свої різні ідентифікації (визначити для себе «Хто «Ми»?), але певний стрижень та вектор розвитку, що їх поєднує, відсутні.

Коли ситуація є незвичною для людини або нестабільною, мінливою, людина не встигає орієнтуватися в ситуації, оскільки оточуючі люди не є взірцем поведінки — це «Інші», вони діють, говорять інакше, дотримуються інших норм і правил — зростає почуття відчуження, порушується динаміка ідентичності, людина може опинитися в ізоляції. Таким чином, поняття «криза» характеризує ситуацію, коли колишня ідентичність є неадекватною новій ситуації та умовам, що вже змінилися. Криза може завершитися навіть втратою ідентичності, коли існують «Вони» та існує «Я», але у людини виникають складнощі з чітким визначенням «Хто «Я»?

«Вихід із кризи можливий через пошук, знаходження нових джерел інформування, розширення усвідомлення реальності, зустріч зі значущим Іншим (транслятором). Інформація накопичується, виокремлюється су-

купність диференціюючих ознак, ситуація довізначається і знов стає прийнятною, знайомою, терпимою. Знов виникає причетність до інших людей та їх розуміння, з'являється почуття «Ми», досягається ідентичність як почуття тотожності до самого себе, інших людей, навколишнього світу. Структурування ідентичності означає певну цілісність та упорядкованість процесу розгортання ідентичності як феномену функціонального та екзистенційного буття» [13, с. 35–36].

В період трансформаційних змін сучасна особистість опиняється в ситуації, що провокує виникнення кризи ідентичності, яка проявляється у негативній автономії, відсутності життєвих планів, розмитості системи цінностей, невизначеності, почутті безпорадності, дезінтеграції (Л. Ф. Бурлачук, П. П. Горностай, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко). Кризові події викликають, як правило, негативні емоції, переживання, сприяють розвитку психосоматичних станів, невротичних розладів, стереотипізації поведінки, формуванню неадекватних психологічних захистів, зменшують ефективність професійної діяльності. Серед радянських учених, що внесли вагомий вклад у дану проблему, слід назвати О. М. Леонт'єва, О. Р. Лурію, В. С. Мерліна, В. М. М'ясищева, С. Л. Рубінштейна та ін. О. М. Леонт'єв у своїй концепції довів, що людина, навіть якщо вона має чітко визначений провідний мотив та головну мету у житті, не живе тільки одним мотивом — поведінка людини завжди полімотивована. Внутрішньоособистісний конфлікт породжується суперечливою, конкурентною взаємодією різноманітних мотивів особистості.

Ф. Ю. Василюк наголошує на тому, що криза ідентичності — це початок становлення справжнього авторства у визначенні та реалізації своїх поглядів на життя, тому що особистість стає відповідальною за власну суб'єктність за допомогою відособлення від образу «Я» в очах найближчого довкілля, подолання професійно-позиційних та політичних детермінацій покоління. Цей період, який має назву кризового або конфліктного, визначається через переживання втрати попередніх цінностей, уявлень, інтересів і пов'язаних з цим розчарувань [4]. Тому Ф. Ю. Василюк підкреслює, що криза має не тільки негативні, але й позитивні наслідки. Криза часто призводить до індивідуального і культурного оновлення, особистісного росту і прогресу у розвитку. Криза ідентичності сприяє подоланню стагнації розвитку особистості, що виражається у набутті змісту, визначенні цінностей та їх реалізації, тобто завдяки подоланню кризи виникає можливість зміни ситуацій, що перешкоджають розвитку особистості.

Висновки. Соціально-психологічними механізмами поведінки людини у нестабільних ситуаціях життєдіяльності є побудова ієрархії в системі соціальної ідентичності особистості в залежності від оцінки індивідуальної значущості та міри усвідомлення у певному соціальному контексті. Для «відбору» найбільш вдалої ідентичності, стійкої, такої, що відповідає соціальній ситуації, застосовується механізм конкуренції між різними видами ідентичностей, завдяки чому здійснюється переоцінка важливого та неважливого, актуального та неактуального, зараз неактуальні ідентичності

відходять на другий план, відбувається взаємне посилення або послаблення, зміна співвідношення базисних та ситуативних ідентичностей.

До основних механізмів, які оформлюють соціальну ідентичність особистості, належать соціальна категоризація, як приписування себе до певної соціальної групи членства або соціальної категорії; соціальна ідентифікація — з'ясування та прийняття загальних рис з цією групою, завдяки чому окреслюється і набуває змісту феномен «Ми»; соціальне порівняння, що надає можливість відмежувати свою групу від «Інших».

Соціально-психологічними механізмами набуття людиною соціальної ідентичності є процеси ідентифікації / відчуження, тобто ототожнення себе з певною соціальною групою, набуття відповідних ролей і статусів, або суб'єктивне відторгнення соціальної групи. Порухення балансу між ідентифікацією — відчуженням є механізмом виникнення кризи ідентичності особистості.

Список літератури

1. Андреева Г. М. Социальная психология в современном обществе: Учебное пособие для вузов / Т. Л. Алавидзе, Г. М. Андреева, Е. В. Антонюк и др.; Под. ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 335 с.
2. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. — 1994. — № 1. — С. 15–16.
3. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Н. Б. Михайлова // Психологический журнал. — 2002. — Т. 23, № 1. — С. 5–17.
4. Васильюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Васильюк // Психологический журнал. — 1995. — № 3. — С. 90–101.
5. Зливков В. Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В. Л. Зливков. — К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2005. — 144 с.
6. Зубенко А. С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А. С. Зубенко // Науковий вісник. Філософія / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — 2004. — Вип. 16. — С. 31–36.
7. Кон И. С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования / И. С. Кон // Психология личности в трудах отечественных психологов. — СПб. : Питер, 2000. — С. 269–279.
8. Коростелина К. В. Идентичность и толерантность. Методические указания к тренингу «Идентичность и толерантность» / К. В. Коростелина. — Симферополь : Доля, 2001. — 44 с.
9. Павленко В. Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. Н. Павленко // Вопросы психологии. — 2000. — № 1. — С. 135–142.
10. Середницька І. Психологічні особливості осіб з різним рівнем і типом кризи ідентичності / І. Середницька // Наука і освіта. — № 6–7. — 2004. — С. 261–264.
11. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультування / Т. М. Титаренко. — К. : Главник, 2007. — Ч. I. — 144 с.
12. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 112–123.
13. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. — М. : Московский психолого-социальный институт, 2007. — 128 с.
14. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. — 1995. — № 3–4. — С. 18–21.

Блинова Е. Е.

доктор психологических наук, доцент,
заведующая кафедрой общей и социальной психологии
Херсонского государственного университета

КРИЗИС ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТИ В НЕСТАБИЛЬНЫЕ ПЕРИОДЫ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье анализируются научные подходы к определению кризиса идентичности личности, его особенности в период социокультурной та экономической трансформации общества.

Ключевые слова: социальная нестабильность, личностная идентичность, социальная идентичность, кризис идентичности.

Вlynova O. Y.

PhD in Psychology, associate professor
head of the chair of general and social psychology
of Kherson State University

PERSONALITY'S IDENTITY CRISIS IN INSTABLE PERIODS OF HUMAN SOCIETY DEVELOPMENT

Summary

The article analyzes the scientific approaches to the definition of the crisis of personality's identity, especially during its socio-cultural and the economic transformation of society.

Key words: social instability, personal identity, social identity, crisis of identity.